

עורכת: ד"ר אסתי ובמן
כרך 9, גיליון מס' 9, 5 בספטמבר 2019

מיעוטים במזרח התיכון: בין מוביליות פוליטית להישרדות

פרופ' עפרה בנג'ו*

מפת המיעוטים במזרח התיכון עברה שינויים מרחיקי לכת בשני העשורים האחרונים עקב כמה אירועים שפקדו את האזור ובכללם כיבוש עיראק על ידי ארה"ב ובעלות בריתה ב-2003, מלחמות אזרחים במדינות שונות, "האביב הערבי", ועליית דאעש. מאמר זה בוחן מפה זו ומנסה להגדיר מיהו מיעוט? אלו מיעוטים יש במזרח התיכון? מה היו השינויים המרכזיים במפת המיעוטים הזאת? באלו נסיבות התחוללו השינויים הללו ומה הסיכוי שיאריכו ימים?

אנציקלופדיה בריטניקה מגדירה מיעוט כקבוצה תרבותית, אתנית או גזעית נפרדת החיה לצידה של קבוצה דומיננטית אך היא כפופה לה. לפי גישה זו הכפיפות הזאת היא המאפיין המרכזי של מיעוט. מכאן שאין מיתאם בין מעמדו הפוליטי של המיעוט לבין גודלו המספרי. כך יש אפשרות שקבוצה המכונה מיעוט תהיה גדולה פי כמה מהקבוצה הדומיננטית כדוגמת דרום אפריקה בתקופת האפרטהייד.¹ השיעים בעיראק, למשל, ענו עד לאחרונה על ההגדרה הזאת ואילו הסונים בסוריה והשיעים בבחריין ממשיכים להוות רוב הנמצא בכפיפות למיעוט.

במזרח התיכון יש פסיפס של מיעוטים שונים שהמשותף להם הוא קיפוח, הדרה וכפיפות לקבוצות דומיננטיות.² קיימים מיעוטים אתניים כמו הכורדים בטורקיה, איראן, עיראק וסוריה; לשוניים כמו הברברים בצפון אפריקה; דתיים כמו היזידים, היהודים ופלגים נוצריים שונים במרחבי המזרח התיכון; ובין-דתיים כמו הסונים והשיעים. חלק מהמיעוטים הללו נרדף על ידי השלטונות אך חלקם גם על ידי בני הקהילה השכנה. דוגמא למקרה השני הם היזידים והנוצרים שהותקפו על ידי שכניהם הערבים הסונים בזמן המתקפה של דאעש בקיץ 2014.³ ככלל, המיעוטים

* פרופ' עפרה בנג'ו היא חוקרת בכירה במרכז משה דיין.

¹ "Minority", Encyclopedia Britannica, accessed August 25, 2019, at <https://www.britannica.com/topic/minority>

² להרחבה על המיעוטים ראו בספר:

Paul S. Rowe, ed., *Routledge Handbook of Minorities in the Middle East* (Abingdon: Taylor and Francis, 2018).

³ Rania Abouzeid, "When the weapons fall silent: Reconciliation in Sinjar after ISIS", *Policy Brief*, European Council on Foreign Relations (October 2018), accessed August 25, 2019, at https://www.ecfr.eu/publications/summary/when_the_weapons_fall_silent_reconciliation_in_sinjar_after_isis.

הדתיים הם המקופחים והנרדפים ביותר.⁴ היזידים מנהלים כיום מאבק על עצם הישרדותם במזרח התיכון,⁵ והנוצרים על פליגיהם השונים, ובכללם האשורים והקופטים, מנהלים קרב מאסף שיש חוקרים המתארים אותו כטיהור דתי.⁶ באופן אירוני מצבם של הנוצרים באזור הורע מאוד דווקא במקביל להתחזקות ההשפעה והנוכחות של מדינות נוצריות ובראשן ארה"ב שהיו אמורות להגן עליהם.

קיימות קבוצות מיעוטים אחרות הקוראות תיגר על השלטון המרכזי ובכך מערערות על יציבות המדינה ועל עצם התפיסה של מדינת-הלאום. הדוגמא המובהקת ביותר לכך היא של הכורדים המהווים תנועה לאומית הנאבקת בתנועה הלאומית של הקבוצה הדומיננטית בכל ארבע הארצות שבהן הם שוכנים.⁷ בשני העשורים האחרונים היו מיעוטים שהצליחו לשדרג את מעמדם מזה של כפיפות לדומיננטיות, ביניהם: השיעים בעיראק, הנוצרים בדרום סודאן, והכורדים בעיראק ובסוריה. אטען כי הם עשו זאת תודות לכמה תנאים הכרחיים אך בלתי מספיקים: מצב של מלחמה; תמיכה חיצונית מסיבית; ריכוז ברצף טריטוריאלי; וזיקה אתנית או דתית משותפת.

השיעים בעיראק

בעקבות המלחמה ב-2003 התרחש מהפך היסטורי בעיראק ולראשונה מזה מאות בשנים השיעים שינו את מעמדם מזה של רוב דמוגרפי ומיעוט פוליטי לרוב דומיננטי ושולט. במהלך שנות קיומה של עיראק המודרנית עשו השיעים ניסיונות רבים לשדרג את מעמדם אבל נכשלו בכך פעם אחר פעם. אחת הסיבות המרכזיות הייתה שהבריטים מקימי המדינה העדיפו את המיעוט הערבי הסוני על פניהם וכך יצרו את העיוות של מיעוט השולט על הרוב. האמריקאים הלכו בדרכם של הבריטים אחרי מלחמת המפרץ ב-1991 ועשו הכול כדי לדכא את האינתפאדה השיעית מחשש לעלייתה של מדינה אסלאמית שיעית כדוגמת איראן. אבל בעקבות מלחמת 2003 שינו האמריקאים ובעלי בריתם את תפיסתם וסייעו לשיעים לקבל לידיהם את מושכות השלטון. לכן במקרה השיעי התמיכה שנתנו ארה"ב ובעלות בריתה הייתה קריטית לשינוי הזה. התקיימו בשיעים גם שני התנאים הנוספים של זיקה דתית משותפת ורצף טריטוריאלי מבגדאד דרומה עד המפרץ הפרסי.

היזידים דיווחו על הפגיעה בהם על ידי בני השבטים הערבים וגם הכורדים הסונים. על כך ראו: חסו הווראמי, **אל-פרמאן אל-אח'יר: דאעש ואל-אבאדה אל-ג'מאעיה ללאזידיין** (אל-ראפדיין: בגדאד, ביירות, לונדון 2016), עמ' 49, 53.

⁴ הדוגמאות ההיסטוריות המובהקות ביותר הם היהודים והאשורים בעיראק. כל עוד המנדט הבריטי התקיים שם הם חיו ברווחה ובשגשוג. עם סיום המנדט ב-1932 התרחש טבח האשורים בעיירה סימל וגם מצב היהודים הלך והידרדר. התרוקנות מרבית מדינות ערב מיהודים היא סממן אחר לכך.

⁵ ראו: הווראמי, **אל-פרמאן אל-אח'יר**.

⁶ John Eibner, ed., *The Future of Religious Minorities in the Middle East* (Lanham, Maryland: Rowman and Littlefield, 2017). Franck Salameh, "Near Eastern Christians; Cultural intermediaries or coal mine canaries", Paper presented in a conference on minorities in the Middle East at the Moshe Dayan Center, 27 March 2019.

⁷ עפרה בנג'ל, "האם המאה ה-21 היא המאה של הכורדים", **אודיסאה**, 1 ביולי 2014, נצפה ב-25 באוגוסט 2019, ב- <https://www.haaretz.co.il/odyssey/1.2363737>.

אף על פי כן, במהלך שנות שלטונם מאז 2003 הידרדרה המדינה למלחמת אזרחים מתמשכת שהביאה אותה לסף של מדינה כושלת.⁸ הסיבות לכישלון הזה רבות. ראשית, המהפך היה מהיר ופתאומי מדי והתרחש לא בזכות השיעים עצמם אלא כתוצאה מן הסיוע החיצוני. שנית, השיעים היו חסרי ניסיון פוליטי ובלתי מגובשים, ונפלו קורבן לטפלולים חיצוניים, אם מצד האיראנים ואם מצד המערב. ולבסוף, שליטיה החדשים של עיראק נכשלו במקום שגם השלטון הסוני נכשל, ולא הצליחו עדיין לגבש זיקה לאומית עיראקית חזקה שתאחד בין כל חלקי האוכלוסייה ותאחה את השסעים הבין-דתיים והאתניים.⁹

הנוצרים בדרום סודאן

לעומת המקרה השיעי בעיראק, קמה ביולי 2011 "רפובליקת דרום סודאן" - מדינה חדשה שהתפצלה מסודאן אחרי מלחמת אזרחים ממושכת. דרום סודאן מזכירה במובנים רבים את כורדיסטן העיראקית. כמו כורדיסטן היא יחידה טריטוריאלית מובחנת שאין לה מוצא לים אך היא עתירה בנפט. היא זכתה לאוטונומיה ב-1972 שנתיים אחרי שזכתה לה כורדיסטן העיראקית וזאת אחרי מאבקים צבאיים מתמשכים. כמו בעיראק השלטון המרכזי נסוג בו מיישום האוטונומיה, דבר שהביא למאבקים צבאיים מחודשים. ב-2005 הגיעו צפון ודרום סודאן להסכם הפסקת אש אך גם היא לא החזיקה מעמד. רק ביולי 2011, כאמור, הוקמה הרפובליקה החדשה, אחרי משאל עם שנערך בינואר 2011 ובו 99% מן האוכלוסייה בדרום תמכה בהכרזת עצמאות ובהפרדות מסודאן.

ארה"ב מילאה תפקיד מכריע בהקמת רפובליקה זו ואפשר שאחת הסיבות לכך היא ש-60% מתושביה נוצרים. לדרום סודאן הייתה גם שדולה חזקה בקונגרס האמריקאי. **הניו יורק טיימס** ציין כי "דרום סודאן היא במובנים רבים יצירה אמריקאית."¹⁰ ארה"ב ניהלה למעשה את משאל העם ותמכה במוסדות המדינה במיליארדי דולרים. אך למרות התמיכה החיצונית ועושרה הפוטנציאלי, סובלת המדינה החדשה מעוני גדול שהלך והחמיר אחרי ההכרזה על העצמאות, בין היתר בשל סכסוכים פנימיים בין-אישיים ושבטיים ומלחמת אזרחים מתמשכת שהפכו אותה למדינה כושלת.

הכורדים בעיראק

לעומת שני המקרים האלה, הכורדים בעיראק הצליחו להקים אוטונומיה משגשגת אחרי שתי המלחמות של 1991 ו-2003. הישות שלהם התגבשה על פני פרק זמן ארוך שנמשך עשרים וחמש

⁸ Nazli Tarzi, "Behind the mask of democracy Iraq is a failed state", *Middle East Monitor*, March 20, 2018, accessed August 25, 2019, at <https://www.middleeastmonitor.com/20180320-behind-the-mask-of-democracy-iraq-is-a-failed-state/>

לגישה יותר אופטימית ראו, Cengiz Candar, "Iraq from a failed state to epicenter of change", *Utrikes Magazinet*, December 2018, accessed August 25, 2019, at <https://www.utrikesmagasinet.se/analyser/2018/december/iraq-from-a-failed-state-to-the-epicenter-of-change/>

⁹ Johan Franzen, "The Problem of Iraqi nationalism", *National Identities* 13, no. 3 (September 2011), 217-34.

¹⁰ Mark Lander, "US is facing hard choices in South Sudan", January 3, 2014, accessed August 25, 2019, at <https://www.nytimes.com/2014/01/04/us/politics/us-is-facing-hard-choices-in-south-sudan.html>

שנים, ובשעה שמדינת עיראק הלכה והידרדרה למלחמות פנימיות הצליח החבל הכורדי לגבש זהות לאומית כורדית נפרדת מהעיראקית. עם כל העליות והמורדות שפקדו את הישות הזאת, נראה מעל לכל ספק שהתנועה הלאומית הכורדית היכתה שורשים בחברה, דבר שבא לידי ביטוי במשאל העם שנערך בספטמבר 2017 והצביע על 93% תמיכה בעצמאות כורדית. אולם בניגוד לדרום סודאן, שארה"ב התייצבה לצידה במלוא עוצמתה, במקרה של כורדיסטן היא נקטה עמדה הפוכה: לא זו בלבד שלא תמכה במשאל העם אלא שהיא פעלה להכשלתו ולמען המשך קיומה של מדינת עיראק מאוחדת. למרות שהכורדים נחשבו לבני ברית של האמריקאים במלואם תפקיד מרכזי בהבסת דאעש בעיראק, הממשל של דונלד טראמפ נתן ידו למהלך האנטי-כורדי שהובילו צבא עיראק והמיליציות השיעיות הנתמכות על ידי איראן. כך בפחות מחודש מעריכת המשאל הצליחו כוחות אלה לכבוש מידי הכורדים את כירכוכ ואזורים אחרים שהפשמרגה שחרר מידי דאעש.

מדוע ארה"ב נהגה באיפה ואיפה כלפי הכורדים בעיראק? יש לכך הסברים היסטוריים, אסטרטגיים וגיאופוליטיים. ארה"ב הלכה בדרכה של בריטניה ואימצה כמוה את התפיסה של השלמות הטריטוריאלית של המדינה העיראקית. נוסף על כך, מאחר שהיא עמדה מאחורי כיבוש עיראק היא לא רצתה להופיע כמי שגרמה גם להתפרקותה של המדינה. שיקול מרכזי אחר המדריך את ארה"ב הוא החשש לערער את היציבות האזורית המדומיינת ובעיקר החשש לפגוע בבעלת בריתה טורקיה המאוכלסת בכ-20% כורדים. גם אם בשנים האחרונות היחסים בין טורקיה לארה"ב סובלים מזעזועים קשים, ארה"ב מעדיפה את האינטרסים שלה עם המדינה על פני אלה עם המיעוט. שיקול אחר שהניע את ממשל אובמה וממשיך להניע גם את ממשל טראמפ הוא הרצון לצאת מהביצה המזרח תיכונית, והחשש שגיבוי עצמאות לכורדים יחייב הצבת כוחות אמריקניים גדולים באזור כדי לקיים את המדינה החדשה. יש להניח גם שהתקדים של רפובליקת דרום סודאן שהידרדרה למלחמת אזרחים קשה פעל אף הוא לרעת הכורדים.

הכורדים בסוריה

כמו המיעוט הכורדי בעיראק עבר המיעוט הכורדי בסוריה (רוג'בה) מאז 2011 מהפכה: הוא הפך ממיעוט מושקע ומדוכא לכוח עולה שהצליח להנחיל תבוסה לדאעש ובמקביל גם להקים מערכת שלטונית אוטונומית מתפקדת ויעילה. אבל אליה וקוף בה: הצלחה זו קנתה לו את טורקיה כאויב חדש ומאיים. כבר במרס 2018 טורקיה כבשה את קנטון עפרין שהיה חלק מאותה אוטונומיה, וממשיכה לאיים בכיבושו של כל החבל האוטונומי ובכך לחסל במחי יד אחת את הישגי הכורדים בסוריה. בזמן כתיבת שורות אלה גורלה של רוג'בה מונח על כף המאזניים והשאלה המרכזית היא מה תהיה עמדת ארה"ב: האם תבחר באינטרסים שלה עם טורקיה או תפעל להגן על בני בריתה הכורדים, שמילאו תפקיד מכריע בהבסת דאעש בסוריה? אם לשפוט על פי התקדימים במאת השנים האחרונות ייתכן שעמדתה תהיה, בפרפרזה על אימרתו הידועה של פרידריך שילר "הכורדי עשה את שלו הכורדי יכול ללכת."

מעמדו של מיעוט איננו סטטי והוא מתאפיין בדינמיות מתמדת המשנה את מצבו לטוב או לרע. מקרי הבוחן שנבחנו במאמר זה מראים כי לתמיכה חיצונית יש חשיבות מכרעת הן להגנה על המיעוט והן לשדרוג מעמדו. תמיכה כזו הינה קריטית במיוחד בשלב המעבר או ההקמה של ישות

חדשה, אך לכידות פנימית ומידה של הטרוגניות הינם חיוניים לא פחות בתקופת ההתייצבות או ההתגבשות של המסגרת הפוליטית החדשה, שכן שדרוג המעמד כשלעצמו איננו ערובה לקיום תקין ומשגשג של הישות, כפי שהמקרה של דרום סודאן מראה בבירור. כדי להצליח חייבים להתקיים גם תנאים נוספים כמו עצמאות כלכלית, דמוקרטיזציה, מאבק בשחיתות, סובלנות ויכולתם של הגורמים הפוליטיים לתפקד בשיתוף פעולה אחרי קבלת השלטון.